

BARTA ZSOLT:

A RAPALLÓI SZERZŐDÉS ÉS ELŐZMÉNYEI

A Genovai konferencia – mely 1922. április 10-én nyílt meg Anglia, Franciaország, Olaszország vezető politikusainak rendezésével – fordulópontot jelentett a fiatal szovjet állam nemzetközi helyzetében. A résztvevő 48 kapitalista állam de facto elismerte a bolsevik vezetést, melytől már nem volt távoli időben a jogi elismerés lehetősége. E fórumon, április 16-án, a rapallói szerződés keretein belül rendezte Moszkva és Berlin háború utáni kapcsolatait, mely német részről a forradalmi rendszer teljes elismerését jelentette.

A bolsevik külpolitika születése 1917 novemberéhez, a békedekrétum megalkotásához kapcsolódik. Természetesen nem vállalkozhatunk a kialakulás folyamatának ismertetésére annak összetettsége miatt. Szükségesnek tartunk ugyanakkor érinteni néhány olyan szempontot, melyek kidolgozása remélhetőleg későbbi kutatás tárgya, útmutatója lehet.

A bolsevik vezetésnek külpolitikáját oly módon kellett megalkotnia, hogy az azonnali békét követelő lakosság támogatását össze lehessen kapcsolni a forradalmi párt internacionalista törekvéseivel. A békedekrétum deklarálása széles tömegek szimpátiájának biztosítását jelentette a kommunista hatalom számára, mely támogatás egyben kötelességet is hordozott, a békekötés felelősségét a központi hatalmak államaival. Szovjet-Oroszország biztonságpolitikája – mely 1917 őszén mindenekelőtt a világháborúból való kilépést célozta meg – részét alkotta a születő külpolitikának, amelynek másik igen fontos elemét, az OK(b)P említett internacionalista törekvései képezték.

A párton belül „az a meggyőződés, hogy az októberi forradalom a nemzetközi forradalom nyitánya, meghatározó jelentőséggel bírt, a közvetlen politikai gyakorlat egyik lényeges komponense, hajtóereje, ösztönzője lett.”¹

Karl Radek – tevékenységének középpontjában a 20-as évek elején a Komintern és a bolsevik párt nemzetközi orientációjának kidolgozása állt –, a szovjet külpolitika első öt évét három korszakra osztotta. Az első periódus a „német imperializmussal folytatott harc”, a breszt-litovszki békekötés, annak felmondásáig, 1918. november 13-ig terjedt, amikor is az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság határozatot fogadott el a szerződés annullálásáról.

A második időszak az októberi forradalom I. évfordulójától az angol-szovjet kereskedelmi szerződés aláírásáig, 1921. április 16-ig, a harmadik etap 1922. május végéig, a genovai konferencia bezárulásáig tartott.²

Az 1919-es és 20-as évek jól ismert polgárháborús és intervenciós időszakában a külkapcsolatok kiépítése a kapitalista országokkal szinte lehetetlen volt. E hónapokban bontakozott ki az európai forradalmi hullám, mely egyben jelentős támogatást is nyújtott a pusztá létéért küzdő proletár rendszernek. Az orosz forradalmárok döntő szerepet játszottak az 1919. március 3-án megalakult Komintern szervezésében, mely szervezet legfőbb feladatának a nemzetközi proletariátus kapitalizmus elleni harcának összehangolását tekintette, elősegítve a hatalom megragadására orientált bolsevik típusú pártok kialakítását. Lenin 1918 őszétől mind reálisabb lehetőségként kezelte a forradalmi hullám felerősödését. Ennek legfőbb motorjának a német munkásosztályt

tekintette, melynek internacionalista megsegítésétől a forradalmi kormány nem zárkózott volna el.³ Zinovjev, a Komintern Végrehajtó Bizottságának elnöke, 1919 májusában már napi realitásként kezelte a világforradalom győzelmének lehetőségét:

„Most már világos, hogy a forradalmi folyamat sokkal gyorsabban halad előre, mint ahogy ezt még a legoptimistábbak is várták a III. Internacionálé moszkvai kongresszusán A forradalmi folyamat oly gyorsan halad előre, hogy bizonyossággal lehet állítani: egy év múlva már el is felejtjük, hogy Európában harc folyt a kommunizmusért, mivel egy év múlva egész Európa kommunista lesz.”⁴

1919-20-ban a világforradalom győzelmének az orosz kommunisták szerint megvolt a lehetősége, ugyanakkor a bolsevikok túlértékelték ennek valódi esélyét.⁵ Ennek elemzésére nem kívánunk kitérni, azonban fontos utalni arra, hogy „a már létrejött kommunista pártok, a szovjet párt kivételével az országok szervezett munkásságának törpe minoritását egyesítették soraikba.”⁶ – azaz nem gyakorolhattak kizárólagos befolyást a munkásosztályok felett.

L. Trockij így írt 1925-ben a kommunista pártok szerepéről:

„Mit nem vettünk figyelembe 1918-19-ben, amikor azt vártuk, hogy a hatalom az európai proletariátus kezébe kerül a közeli hónapokban? Mi hiányzott ezen várakozások megvalósításához?... A háború utáni proletariátus olyan állapotban volt, hogy a mindent eldöntő harcba lehetett volna vezetni. Azonban nem volt, aki vezesse, szervezze ezt a harcot – nem létezett az, amit pártnak neveznek. A mi előrejelzésünk hibája is ennek megkerülésében keresendő. Ahogy párt nem volt, úgy győzelem sem lehetett.”⁷

A forradalmi rendszer utolsó jelentős katonai erőpróbája a lengyel intervenciók támadás visszaverése volt, melyet 1920. április 25-én indítottak Varsóból az 1772-es határok visszaállításának ürügyén.

A Vörös Hadsereg ellentámadása június 12-én kezdődött, amikor Kijev alól a Visztula partjáiig nyomta vissza a lengyeleket. Moszkva előtt felcsillant a történelmi lehetőség, hogy külső fegyveres segítséggel hatalomra juttassa a lengyel proletariátust, erőteljes lépéseket téve egy második munkásállam megteremtésére. Szovjet-Oroszország számára ez egyben stratégiai jelentőséggel bírt volna mind katonai, mind a világforradalom előrehaladásának szempontjából. Egyrészt a munkás Lengyelország kihullott volna az Antant-szövetségből, másrészt ennek forradalmasodása jelentős lökést adott volna, mindenenekelőtt a német munkásmozgalom számára.⁸

A varsói hadjárat sikere esetén a bolsevik katonai, politikai vezetés nem zárkózott volna el a forradalmi támadó háború további kiszélesítésétől, melyről V. Antonov-Ovszejenko, a Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnökségének vezetője így írt: „Voltak olyan pillanatok, amikor hihetetlen perspektívák nyíltak előttünk – Varsó vörös zászló alatt, a forradalmi Németország felkel a versailles-i elnyomás alól, egész Közép-Európa beáll a szovjet hatalom zászlai alá, a „vörös” front a Rajnánál lesz, és megindul az „utolsó ütközet.” A valóság másképpen alakult, a megszállt táborból a nagy kitörésünk nem sikerült. Túlértékeljük a lengyel hadsereg felbomlását, nem vettük figyelembe a főleg paraszti nemzeti felkelés lehetőségét.”⁹

A sikertelen támadás egyik oka a nemzeti ellenállás felerősödése volt, másrészt a szovjet katonai hadvezetés irányítási hibákat követett el, szétforgácsolva a támadó Vörös Hadsereg erejét.

E napokban, 1920. július 19. és augusztus 7. között ült össze a Komintern II. kongresszusa, melynek küldöttei nagy reményeket fűztek a szovjet hadműveletekhez. Radek, a kongresszus egyik ülésén elhangzott felszólalásában a nemzetközi szervezet „programjának”, szerves részének nevezte a bolsevik külpolitikát.¹⁰

Buharin arra az álláspontra helyezkedve, hogy a szocialista forradalom csak és kizárólag világméretben győzhet – azaz a bolsevik állam fennmaradása is ezen áll vagy bukik – a nemzetközi proletariátusnak (mindenenekelőtt a lengyelnek – B.Zs.)

nyújtott forradalmi katonai segítségnyújtás tényét internacionalista kötelességnek tekintette.¹¹

A forradalmi hullám elhúzódásának lehetőségével néhány hónap múlva szembesülnie kellett a bolsevik pártnak. Ezzel párhuzamosan a belpolitikai életben is hathatós, gyors átalakításokra kellett lépéseket foganatosítani a moszkvai kormányok. A belső gazdaság helyreállítása érdekében, illetve az ellátás katasztrofális helyzetével összekapcsolódott politikai detonációval fenyegető válság nyomására fokozatosan, mindenekelőtt Lenin erőteljes nyomására vezette be a NEP reformjait a szovjet kormány. Olyan időszakban került sor ezen intézkedésekre, amikor a NÉP bevezetése Lenin és a bolsevik politikusok számára többet kellett hogy jelentsen az addigi hadikommunizmus megreformálásánál: mindenekelőtt a politikai, gazdasági vezetési módszerek felülvizsgálásával a szocialista építés egész stratégiájának ártértékelésével kellett szembenézni.¹²

Az Új Gazdaság Politika viszont egy olyan rugalmas improvizatívus vegyes gazdaság politikája volt, amely békés kül- és belviszonyok nélkül nem tudta volna kifejteni pozitív hatásait.¹³

Az OK(b)P X. kongresszusán Lenin a külpolitikai nyitás és a belgazdaság problémáinak összekapcsolását sürgette a koncessziók ügyében. Tisztában volt ugyanakkor azzal is, hogy a helyreállítás nem jelentheti kizárólag a cári idők gazdaságszerkezetének rekonstruálását, hanem össze kell annak kapcsolódnia a modernizáció feladataival is. Ezért is szorgalmazta a kereskedelmi szerződéseken kívül oly nagy erővel nyugati tőke bevonását a szovjet gazdasági feladatok megoldása érdekében, mindenekelőtt koncessziók meghirdetésével.¹⁴

A külpolitikai nyitás nem jelentette azt, hogy Lenin lemondott volna a világorradalom győzelméről. A kongresszuson a szovjet rendszer fennmaradásának egyik feltételét a nyugati proletárfelkelések győzelmében jelölte meg. Azaz, a párt internacionalista stratégiáját nem veszélyeztethette a napi taktikai irányvonal felülvizsgálása, mely kifejezte a békés külkapcsolatok kialakításának igényét Nyugat-Európa felé. A taktikai változtatás kihatással volt a Komintern tevékenységére. 1921 nyarának egyik nagy dilemmája a kommunista mozgalmon belül az volt, hogy sikerül-e összehangolni a szovjet vezetés állami politikájának új vonásait a nemzetközi munkásszervezet korábban elfogadott irányelveivel. Pontosabban, fel lehet-e oldani az Internacionálé „offenzíva teóriája” és a békés külkapcsolatokra törekvő OK(b)P kezdeményezései közötti ellentmondásokat.

Radek, aki 1921-ben már az „offenzíva teória” felülvizsgálásának a híve volt, s ezzel Lenin illetve Trockij álláspontját képviselte a Komintern 1921-es III. kongresszusán, egyik cikkében felhívja a baloldali kommunisták figyelmét arra, hogy a forradalmi állam biztonságának megóvása, erősítése nemcsak a bolsevikok ügye, hanem a Kominternhez tartozó minden pártnak érdeke is egyben. „A Komintern sorsa ... függ az európai gazdasági-politikai harc alakulásától és attól, megtarthatjuk-e itt a hatalmat Oroszországban, meg tudjuk-e erősíteni békés körülmények között Szovjet-Oroszországot.”¹⁵

Lenin az Internacionálé fórumán aláhúzta, hogy a nemzetközi méretekben elgondolt forradalmi átalakulás nem lehet mentes a visszaesésektől, mellyel nemcsak a bolsevik pártnak kell számolnia, hanem az egész kommunista mozgalomnak is. Utalt arra is, hogy a kapitalizmus és a szocializmus között egyensúly jött létre, mely fegyverszünetet a forradalom erőinek az erőgyűjtésre kell felhasználni.¹⁶ Lenin nem határozta meg, vajon meddig tart e „fegyverszünet”, azonban e változások előtérbe helyezték a kialakulás stádiumában lévő G. V. Csicserin vezette Külügyi- és az L. B. Kraszín irányította Kül- és Belkereskedelmi Népbiztosságok tevékenységét.

A szovjet állam a nemzetközi elszigeteltség állapotából a kereskedelmi kapcsolatok kialakításával, s ezek szélesítését biztosító diplomáciai egyezmények eredményeképpen léphetett csak ki a kontinens diplomáciai porondjára.

A bolsevizmus ideológiájával való szembenállás viszont minden kapitalista országot a szovjetellenesség táborába irányított. Ehez kapcsolódtak olyan nemzeti érdekek, melyek megvalósításának akadályát okkal vagy ok nélkül a forradalmi ország létezésével, fenyegetésével magyarázták egyes kormányok.

A franciák európai uralmi törekvéseiket féltették az orosz és a német forradalom találkozásától. Szovjetellenességük másik, el nem hanyagolható elemét az „Oroszországnak kölcsönzött és az ott elvesztett milliárdok, tágabb értelemben az orosz piac kérdése” alkotta.

Anglia támogatta az intervenció terveit francia szövetségesével egyetemben a korábbi szövetséges ellen 1918-19-ben. A szigetország saját közvetlen gazdasági expanzióját kívánta alátámasztani. Mindenekelőtt a kaukázusi olaj érdekelte, ugyanakkor Lloyd-George angol miniszterelnök felmérve a brit birodalom lehetőségeit, 1920-tól fogva hajlott a bolsevikokkal történő tárgyalások felvételére. „Az USA az oroszországi helyzetét bizonyos távol-keleti pozícióinak megerősítésére, megszervezésére látta felhasználhatónak, ugyanakkor elvileg megmaradt a proletár államforma polgári elitelésénél.”¹⁷

Olaszország a szovjet kapcsolat kiépítésének lehetőségét mindenekelőtt London Moszkvával folytatott tárgyalásaitól tette függővé.¹⁸

A Kreml nyugat-európai gazdasági-diplomáciai tapogatózásának sikere elsősorban attól függött, hogy lesz-e olyan nagyhatalom, amellyel sikerül valamilyen formában megegyezni. A tárgyalások Anglia esetében hosszas huza-vona után végül sikerrel jártak, mely kihatással volt más államok szovjet politikájára is. „A kereskedelmi szerződést Angliában 1921. március 16-án írták alá a szerződő felek, amely lehetőséget nyújtott a kereskedelmi forgalom szélesítésére... Az angol szerződés Európa több országa számára felhívást jelentett, és Szovjet-Oroszország 1921 végére Svédországon, Anglián és Németországon kívül kereskedelmi kapcsolatba lépett Finnországgal, Észtországgal, Lettországgal, Litvániával, Lengyelországgal, Norvégiával, Csehszlovákiával, Ausztriával és Olaszországgal.”¹⁹ Azaz, a fenti országok de facto elismerték a kelet-európai államot.

A szovjet-német viszony alakulására a breszt-litovszki békeszerződés (1918. március 3.) nyomta rá bélyegét 1918 őszeig, mely súlyos cikkelyeit a császári rendszer összeomlása után november 13-án az Oroszországi Központi VB annullálta. Németországnak, a novemberi összeomlás után mint vesztes hatalomnak vállalnia kellett a vereség következményeit. Területi veszteségen kívül finanszíroznia kellett az antant szövetség győzelmének költségeit, s közben az ország kihullott az európai politikai irányító nagyhatalmak köréből. Ennek ellenére „Németország legyőzött és megcsonkított állapotában is potenciálisan Európa legerősebb államának számított. A hatvanmilliós népesség, a világ ipari termelésében elfoglalt második hely, a tömeghadsereg megteremtésére alkalmas hivatásos hadsereg és a sértett nemzeti büszkeség feljogosított, de egyben ösztönzött is az újrakezdésre.”²⁰

Berlin nem kapcsolódott be a szovjetellenes intervencióba 1919-20 folyamán, azonban a két ország kapcsolatai a minimálisra csökkentek. A weimari köztársaság katonai elitje ugyanakkor kíváncsian, nem minden érdek nélkül figyelte a forradalmi állam élet-halál harcát, mely kormánya potenciális szövetséget jelenthetett a németek számára az antant szövetséggel szemben.

A lengyel-orosz háborúról von Seeckt tábornok, a német vezérkari főnök a német katonai és politikai érdekeket mérlegelve a következőket írta 1920-ban: „Az antant részéről nem lehet megengedni Oroszország győzelmét. Az antant győzelme Oroszország felett kizárt, mivel hatalmas ország és népei legyőzhetetlenek. Tehát ha

Németország Oroszország ellen lép fel, perspektíva nélküli háborút visel... Mihelyt helyreállítja Oroszország a lerombolt gazdaságát ... Németországra mint ipari államra szüksége lesz. Németország és Oroszország egymástól függenek, mint ahogy a háború előtt is volt.”²¹

Szolovjov, a cár egykori madridi nagykövete, a Külügyi Népbiztosság későbbi munkatársa a két állam közeledéséről a következőket írja:

„1921 végére kirajzolódik a Németország és az OSZFSZK közeledésének képe, nemcsak gazdasági, hanem politikai alapon is. Ennek az oka a háborúkkal leginkább megszenvedett nép helyzete és a régi német keleti orientáció újraéledése volt. Ezt a politikát gróf Brockdorf-Rantzau, von Maltzan báró, von Bülov és más diplomták támogatták.”²²

Brockdorf-Rantzau, egykori külügyminiszter, Ago Freiherr von Maltzan, a külügyminisztérium keleti osztályának vezetője mellett Hintze ellentengernagy, Bauer ezredes, Seeckt tábornok képviselték azt a „nemzeti bolsevista” jobboldali politikai irányzatot, amely a Bismarck-féle oroszbarát külpolitika felújításával szeretne volna semlegesíteni a francia politikai befolyást a versailles-i szerződés felszámolásával együtt.

E csoportot támogatták a Ruhr- és a Saar-vidéki vas- és acélipari óriásvállalatok és szénbányák tulajdonosai - Kirdof, Vögler, Stinnes, Krupp, Thyssen, Hugenberg -, akiknek érdekeit a Rajna-vidék megszállásával fenyegető francia politika súlyosan sértette.

Az említett nagytőkések a versailles-i szerződés legelszántabb ellenfelei voltak és minden revansista mozgalom mecénásai.²³

A politikai élet egy másik jelentős csoportját az elektromos- és vegyipar tulajdonosai alkották, akiket nem, vagy csak jelentéktelen mértékben sújtottak a békeszerződés előírásai, s ezért a teljesítési politika szorgalmazói voltak. Széleskörűen kapcsolódtak mindenekelőtt az angol-amerikai tőkéhez, így érdekükben állt a háborús ellentétek mielőbbi felszámolása. Ezen irányzat legjelentősebb képviselői voltak Joseph Wirth kancellár és Walter Rathenau, aki egyben az AEG vállalati monopólium tulajdonosa is volt, mely cég elsőnek kívánt kereskedelmi kapcsolatot létesíteni a szovjet állammal.

Rathenau Radek baráti köréhez tartozott Berlinben. (Kerekes Lajos megemlíti, hogy hűgát Radekhez adta feleségül.) 1921 közepén voltak bizonyos titkos politikai tapogatózások a szovjet és a német katonai vezetők között. D’Aberon lord, Anglia berlini nagykövete megemlíti naplójegyzetében, hogy a bolsevikok megkíséreltek a német nacionalista körökkel kapcsolatot teremteni, közös fellépést javasolva a versailles-i rendszer „igájának” lerázása érdekében.²⁴ Radek egyik Pravdában publikált cikkében megjegyzi, hogy a németeket sújtó békediktátum és ennek passzusait erőszakkal realizálni törekvő francia követelésekkel szemben a weimari köztársaság lehetséges támogatójának tekintheti a forradalmi államot.²⁵ A forradalmi állam nem kívánt katonai szövetséget kötni Berlinnel. A katonai együttműködés lehetősége bizonyos korlátokon belül azonban elképzelhetőnek látszott 1922 során.

Radek 1922. február 10-én találkozott von Seeckt tábornokkal. „Német segítséget kért a lerombolt oroszországi hadi ipar helyreállítása és a szovjet tisztok oktatása érdekében. ... A tárgyalások új eleme ez időszakban az az indítvány volt, amely alapján a németek Szovjet-Oroszországban titkos fegyvergyárakat szerelnének fel és működtetnének. A Vörös Hadsereg tisztjeit megtanítanák a fegyverek kezelésére, és ugyanott a jövő német tisztjei számára is kiképző iskolát létesítenének. ... ebből a Vörös Hadseregnek kettős, anyagi és kiképzési előnye származhatott volna.”²⁶

Mikhail Heller és Alekszander M. Nekrich írja, hogy 1923-tól a két állam között fokozatosan kialakuló katonai együttműködés elsősorban a fegyvergyártás területére terjedt ki. A versailles-i szerződés tiltotta a német hadsereg felfegyverzését, tankok,

repülőgépek gyártását. A szovjet állam területén viszont a békeszerződés pontjai már nem befolyásolták a hadiipari kutatásokat, német tisztek kiképzését. „1923 közepére Junkersék a Moszkva közeli „Fili” helységben már képesek voltak a repülőgépgyártásra. 1914-ben „Lipetskben” indult be a német pilóták kiképzése... Krupp Szovjet Közép-Ázsiában tüzérségi eszközök gyártására alkalmas üzemeket építtetett.”

Az együttműködés mindkét fél számára kölcsönös előnyökkel járt. „Von Seeckt tábornok – kikerülve a versailles-i szerződést – belekezdett a német hadsereg újrafegyverzésébe, melyet a szovjet területen kipróbált és gyártott fegyverekkel látott el. A Vörös Hadsereg tisztjei pedig beutazást kaptak Németországba, az ipar modern technológiához jutott.”²⁷

A két állam viszonyát 1921-ben azonban a teljesítési politika hatalmon lévő hívei határozták meg döntően. 1921. október 26-án Walther Rathenau külügyminiszternek nevezték ki, aki figyelemben véve London szovjet közeledési irányvonalát, óvatos lépéseket tett a Berlin orosz kapcsolatainak kiszélesítésére. Törekvéseit kedvezően segítette elő a bolsevik kormány azon jegyzéke, melyet 1921. október 28-án juttatott el az antant nagyhatalmakhoz. A jegyzék megfogalmazói kijelentették, hogy békében kívánnak élni minden állammal, gazdasági együttműködésre törekednek minden országgal, aki hajlandó Szovjet-Oroszország helyreállításában részt venni. A bolsevik vezetés nem zárkózott el a cári adósságok visszafizetésének lehetőségétől sem, mely összegek mindenekelőtt Angliát és Franciaországot érintették. A fenti kérdések megoldása érdekében a forradalmi kormány egy nemzetközi konferencia összehívására tett javaslatot.²⁸

Nagy-Britannia érdekelve volt a szovjet vonal felerősítésében, részben a cári idők hiteliei, részben piacszerző okok miatt. Nem ellenezte a német-szovjet közeledést sem, mindenekelőtt bizonyos gazdasági megfontolásokból. A márka inflációja következtében a német áruk versenyképessége erősödött a világgpiacon. Míg Anglia és Franciaország exportja 1913-hoz mérten 15%-kal csökkent, addig Németországé 20%-kal nőtt.

A weimari köztársaság a jóvátételi összegeket jelentős részben külföldi szállításaiból finanszírozta, ezért a nagyhatalmak nem akadályozhatták a korábbi ellenfél piaci hódításait, mely mindenekelőtt a brit pozíciókat veszélyeztette. London, hogy csökkentse a német áruk expanzióját, nem zárkózott el Berlin és Moszkva közeledésétől, tudva, hogy az orosz piac hatalmas import-éhséggel bír.²⁹

1922 elején a német nagyiparos körök előtt két mód kínálkozott a szovjetekkel történő gazdasági kapcsolatok kiépítésére. Az egyik egy olyan nemzetközi konzorcium terve volt, melyben Anglia, Franciaország, az USA és Németország vett volna részt, megosztva a keleti piac lehetőségeit. Az elektromos- és vegyipar képviselői, így Rathenau is üdvözölte a tervet, mivel megerősíthették volna egy közös vállalkozásban nyugati kapcsolataikat. A nehézipar képviselői – F. Krupp, O. Wolf, Stinnes – viszont a kétoldalú tárgyalásokat követelték a kormánytól, nem kívánva közeledni az antant államokhoz.³⁰

A bolsevik rendszer és a tőkés világ viszonyának rendezésére 1922 folyamán nyílt lehetőség. A. Briand francia és D. Lloyd-George angol miniszterelnök 1922 januárjában a cannes-i konferencián, amelyen a győztes hatalmak vitatták meg a nemzetközi élet kényes kérdéseit, egy széles körű nemzetközi konferencia összehívását határozták el Genovába. Erre a konferenciára Németországot és Szovjet-Oroszországot is meghívták, mely fórumnak az európai gazdasági élet helyreállítása lett volna a célja. A meghívás elfogadása egy hat pontból álló dokumentum – a cannes-i pontok – elfogadását is jelentette, mely szerint: egyetlen állam sem avatkozhat be mások belügyeibe, minden nép olyan rendszert alakít ki, amelyben élni kíván, a kölcsönöket folyósító országok garanciát kaptak hiteleik visszakapására

kamatokkal együtt, végül a korábbi államosított tőkés vagyonok visszaadását is érintették a cikkelyek.

Mindezek biztosítására a legutolsó pont előírta egy olyan jogrendszer kiépítését, mely a fenti elvek realizálását segítette volna elő. A fenti határozat elfogadásától tették függővé a meghívó hatalmak, Anglia, Franciaország, Olaszország, Belgium a szovjetekkel folytatott kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítését,³¹ a Genovába történő meghívást is. (A genovai konferencia előzményeinek bemutatását nem kívánjuk részletesen tárgyalni, mivel egy korábbi dolgozatunkban erről írtunk. Lásd: *Aetas Acta Iuvenum*, 1986., 150-160. old.)

A moszkvai kormány abból a megfontolásból fogadta el a meghívást, hogy a fórumon majd lehetősége nyílik a békekötésre, a gazdasági kapcsolatok kiépítésére a nyugati államokkal. Arra is számított, hogy a cári adósságokat sikerül eltöröltetnie, s egyidejűleg kiléphet a diplomáciai elszigeteltségből is. Berlin mindenekelőtt a jóvátételi fizetések kérdésében remélt könnyítéseket, remélve, hogy a franciák csak fenyegetésnek szánták a Ruhr-vidék megszállását.

A Georgij Csicserin vezette bolsevik delegáció a weimari köztársaságon keresztül utazott Genovába. A delegáció tagjai közül a legjelentősebb politikusok Leonyid Kraszinn kül- és belkereskedelmi népbiztos, Makszim Litvinov külügyi népbiztos-helyettes, Adolf Joffe diplomata, Krisztyán Rakovszkij, az ukrán Népbiztosok Tanácsának elnöke, Vaclav Vorovszkij diplomata, Iván Rudzutak, a Moszkvai Népgazdasági Tanács elnöke és Borisz Stejn titkár voltak. A küldöttség április 1-jén Berlinben megszakította útját. Csicserin, Litvinov Rathenauval és Maltzannal folytatott tárgyalásokat, ahol az oroszok olyan előzetes szerződés aláírását javasolták vendéglátóiknak, amelyben a szovjetek lemondanak a versailles-i szerződés 116-ik pontjáról. E cikkely kötelezte Németországot, hogy jóvátételt fizessen a cári állam utódjának, amely 16 milliárd rubelt jelentett. Németország – a szerződés alapján – eltekintett volna az 1917. november után államosított korábbi orosz befektetésektől. A megbeszélések eredmény nélkül záródtak. Rathenau és Wirth kancellár nem volt hajlandó elkötelezni magát a genovai fórum előtt, nem kívánta előre eljátszani az antant szövetség esetleges jóindulatát a versailles-i szerződés ügyében.

1922. április 10-én 15 órakor a San-Giorgio palotában 48 ország és az angol domínium képviselőinek jelenlétében nyílt meg a genovai konferencia, melytől a résztvevők az európai gazdasági, politikai problémák, köztük az „orosz” kérdés megoldását várták. Senki sem ismerte a kommunista delegáció terveit, ugyanakkor mindenki számított arra, hogy a fórum egyik sarkalatos pontja az orosz adósságok kérdése lesz.

A bolsevik küldöttség tárgyalási stratégiájának és taktikájának kidolgozásához a szovjet politikusok, mindenekelőtt Lenin és Csicserin már a januári meghívás után belekezdték. A stratégia fő célja a gazdasági kapcsolatok kialakítása, kiszélesítése Nyugattal, összekapcsolva a békeszerződések aláírásával, melyek az ország de jure elismerését is jelentették. A delegáció programjába olyan pontokat iktattak be, melyek közös elemeket tartalmaztak bizonyos tőkés nézetekkel: az összes államközi adósság annullálása, a versailles-i szerződés felülvizsgálata, kedvezményes kölcsönök folyósítása stb. Taktikai téren az oroszok számítottak arra, hogy a burzsoá államok eleinte egységes tömböt alkotnak velük szemben, ezért mindenekelőtt kétoldalú tárgyalásokkal kívántak rést ütni e „falón”.

A konferencia sikerét megkérdőjelezte az USA távolmaradása, amely Európa első számú hitelezője volt, a világ legnagyobb ipari potenciáljával rendelkezve, egyben a legnagyobb exportőr helyét magának tudhatta, nem beszélve arról, hogy a Wall Street a világgazdaság központja lett.

R. Poincaré, a francia elnök maga helyett L. Barthou külügyminisztert küldte Olaszországba. Távolmaradása világhossá tette mindenki előtt, hogy Párizs nem mond

le a német háborús jóvátétel könyörtelen behajtásáról, s nem hajlandó változtatni a szovjetellenes politika szűk horizontú korlátain, amely az ideológiai szembenálláson kívül a cárizmusnak nyújtott kölcsönök, befektetések maradéktalan visszakövetelését jelentette.³²

Szovjet-Oroszország több mint 18 milliárd aranyrubel cári adósságot örökölt. Ennek egy része hitel, másik része pedig befektetés volt. A háború előtt 8,650 milliárdot, a háború során 8,846 milliárdot kapott hitelezőitől. A legjelentősebb kölcsönnyújtók egyike Franciaország, a háború előtti összegek 70 %-át, Anglia 14%-át, az 1914 utáni kölcsönök 70,6%-át viszont London, míg Párizs 18%-át finanszírozta. A követelők között foglalt helyet az említettek mellett Németország, Belgium és az USA.³³

A bolsevik kormány csak akkor volt hajlandó elismerni az örökölt terheket, ha az általa benyújtott követeléseket a kapitalista államok elismerik. Ezek az intervenció és a polgárháborús veszteségek, károk felbecsülése alapján 39 milliárd rubelre rúgtak.³⁴

A konferencia L. Facta, olasz miniszterelnök megnyitójával indult, melyet Lloyd-George beszéde követett. A brit politikus csak nagy általánosságban tett célzásokat a konferencia céljaira, mindenekelőtt az európai gazdaság helyreállítására, amelybe Szovjet-Oroszországot is be kívánta vonni. Barthou kijelentette, hogy kormánya csak a versailles-i szerződés alapján állva hajlandó részt venni a kontinens problémáinak megoldásában. A belga és japán szónokok után Wirth kancellár kapott szót, aki szemérmesen kerülte az országot megnyomorító békedekrétum felülvizsgálásának kérdését. Az utolsó felszólaló Csicserin volt. Leszögezte, hogy a bolsevik állam számol a burzsoá és proletár rendszerek ideiglenes együttélésével. Aláhúzta, hogy kormánya a gazdasági kapcsolatok kiterjesztését kívánja, melynek egyik előfeltétele a háborús feszültségek feloldása lehet. Általános katonai leszerelésre tett javaslatot, illetve egy rendszeresen összehívandó világkonferencia megszervezését vetette fel a globális problémák megoldása érdekében. Javaslatot tett a Népszövetség alapszabályzatának korrekciójára, támadva ezzel mindenekelőtt a franciák Európa feletti hegemonisztikus szerepét.³⁵

A népbiztos ezen javaslataival mindenekelőtt Barthou heves tiltakozását vívta ki, melyet Csicserin határozott visszavágása követett. A két külügyminiszter között kiéleződött vitának Lloyd-George kérésére Facta az aznapi ülés lezárásával vetett véget. Másnap a konferencián felvetett problémák megoldása érdekében 4 bizottságot alakítottak, ezek egyike a „politikai” bizottság volt, mely az „ orosz kérdés” megvizsgálását kezdte meg. Április 11-én kapta meg a szovjet delegáció az antant hatalmak „londoni memorandumát” – ezt március 20-28. között fogalmazták a győztesek –, mely a szovjet állam és a kapitalista világ problémáit, illetve a kontinens gazdasági helyreállítását kívánta megoldani. A tervezet elfogadása alapján Moszkvának el kellett volna ismernie a cári rendszer adósságait, amelyeket egy tőkésből álló bizottság felügyeletével törlesztette volna a proletár állam. Szó volt a korábbi, 1918 után szocializált külföldi tőketulajdon visszajuttatásáról, s ezek tulajdonosait kiemelték volna a szovjet jogrendszer alól. Legvégül a memorandum követelésszerűen fogalmazta meg a szovjet külkereskedelmi állami monopóliumának felszámolását. A jegyzék a fiatal szocialista rendszer belügyeibe történő beavatkozás nyugati elképzeléseit jelentette.³⁶

Az európai diplomáciai kapcsolatok rendszerében a háború során felvett hitelek visszaszolgáltatása rendkívül kényes probléma volt. Ennek törlesztési módja, kamati mértéke, a határidők kijelölésének kérdései szinte minden hadviselő felet érintett, vagy adós, vagy hitelező, vagy mindkettő szerepében. Ezért a fenti kérdések megtárgyalásának kényes voltát figyelembe véve Lloyd-George a szovjet delegációt meghívta szálláshelyére, az Albertis Villába, ahol a francia Barthou, az olasz Facta és a belga miniszter, Theunis társaságában próbált lépéseket tenni a tőkés világ és Moszkva kapcsolatának javítására. A kulisszák mögötti tárgyalásokon április 14-én Csicserin,

Litvinov és Kraszin képviselte a kommunista küldöttséget. A megbeszélésen a felek érintették Oroszországnak a háborúból történő kilépésének okait, ennek következményeit, a versailles-i szerződést és a hitelek ügyét.

A viták folyamán a bolsevik politikusok kijelentették, hogy a háború alatti kölcsönök nem terhelik államukat, mivel Oroszország az antant szövetség tagjaként hatalmas áldozatokat hozott a győzelem érdekében, ugyanakkor annak „gyümölcseiben” nem részesült. A Joffe ezekről a következőket írja: „Ha elfogadnánk a kapitalista urak álláspontját, úgy követeléseiket csak akkor ismerhetnénk el jogosnak, ha mind megkaptuk volna, amit ígértek. Nincs olyan megállapodás, amelyben a szerződők egyike csak az áldozatokat vállalja, nem részesülve a haszonból. Mi azt mondtuk: adják nekünk Konstantinápolyt, a Dardanellákat, mindent amit Oroszországnak ígértek az antant győzelme esetén, mely valójában győzött is... Mi természetesen nem vesszük el Konstantinápolyt vagy más területeket, mi nem vagyunk imperialisták, mi a magunk módján intézzük el a kérdést, nem úgy mint önök. Mi visszaadjuk azoknak a népeknek, akiké valójában ezek a területek, de ez már nem az önök dolga.

Lloyd-George mosolyogva felelte:

– Megnézzük, lehet, hogy önöknek adjuk Konstantinápolyt.

Erre azt válaszoltuk:

– Megnézzük, lehet, hogy valamikor az adósságokat kifizetjük, de addig ezeket a katonai hiteleket nem ismerjük el az említett okok miatt.

Ami a háború előtti hiteleket illeti, kijelentettük, hogy hajlandók vagyunk – a cannes-i határozat értelmében a kölcsönösség jegyében – elismerni, vagyis akkor, ha a mi követeléseinket is elismerik. Hosszú elvi viták után ellenfeleink megkérdezték, vajon mekkora az összeg? Mi 50 milliárd aranyrubelt nevezünk meg kamatokkal. (Kamatok nélkül 39 milliárd volt az orosz követelés.)

Ekkor az angolok a hitelek kérdésében a következő kompromisszummal álltak elő:

Oroszország ellenköveteléseivel a háborús adósságok és kamatai, illetve a háború előtti hitelek növekedő kamatai letudhatók. A javaslat második pontja egy olyan moratórium volt, mely alapján egy hosszú időtartam után kellene a háború előtti hitelek visszatérítését kezdeni...

Mi elfogadtuk ezt az ajánlatot két feltétellel: Oroszország azonnali elismerése és gyors hitelnyújtás, mely összeget 1 milliárd \$ nagyságban határoztuk meg. Erre azt válaszolták, hogy ekkora hitelről szó sem lehet, mivel véget ért az a háborús korszak, amikor a kormányok hatalmas összegekkel rendelkeztek ... nincs az a parlament, amely ekkora összeget jóváhagyna. A hitel csak magánszemélyektől származhat, amely a bizalomtól függ mindenekelőtt, és itt alakult ki egy ördögi kör: ahhoz, hogy hitelünk legyen bizalom kellett, ahhoz, hogy bizalom legyen, ki kellett volna fizetnünk régi adósságainkat.”³⁷

Április 15-ig a felek álláspontjai némileg közeledtek ugyan egymáshoz, a megegyezés lehetősége mégis távolinak tűnt.

A kulisszák mögött folyó alkudozások rendkívül nyugtalanították a német delegációt, akikhez eljutott ugyan egy-két bizonytalan értékű hírfoszlány, ugyanakkor nem ismerték pontosan a megbeszélések eredményét. Rathenau mindössze azt sejtette, hogy a tárgyalásokon a szövetségesek kiindulópontját az a londoni memorandum tartalmazza, amely magában foglalja a versailles-i szerződés azon cikkelyeit, melyek kötelezik Berlint az Oroszországnak történő jóvátétel megfizetésére. 15-én este a németeket maglátogatta Gianini, az olasz delegáció tagja, hogy külügyminisztere, C. Schanzer utasítására tájékoztatást adjon a háttértárgyalásokról. Az olasz politikus hangsúlyozta, hogy a vitázó felek álláspontjai nincsenek távol egy megegyezés aláírásától. Rathenau kijelentette, hogy állama érdekeit a londoni

memorandum pontjai sértik. Erre Gianini azt válaszolta, hogy a dokumentum összeállító hatalmak akaratát vették figyelembe csak, akik közé Németország nem tartozik. A német külügyminiszter végül hűvösen megjegyezte, országa nem fogadja el a dokumentumot, s más biztosíték után fog nézni, azaz önálló lépések megtételétől sem riad vissza nemzete érdekeinek védelmében.³⁸

16-án éjjel 2-kor A. V. Szabanyin, a Külügyi Népbiztosság gazdasági és jogi szakértője felhívta von Maltzan német diplomatát, átadva Csicserin meghívását, mely másnap délelőtt 11-re szólt a szovjetek szálláshelyére. Javasolta az április 4-i berlini tárgyalások felújítását.³⁹

Maltzan értesítette erről Rathenaut, aki összehívta a delegáció tagjait. A hajnali megbeszélésre a politikusok nem épp szokásos öltözetben, bár a napszaknak megfelelő öltözékben – pizsamában – jelentek meg. E tanácskozás a „pizsamás tanácskozás” néven vonult be a diplomáciatörténetbe.

Berlin előtt egyrészt reménysugár csillant fel, miszerint kétoldalú tárgyalásokon tisztázhatják az orosz-német kapcsolatok fejlődését akadályozó nézetkülönbségeket. Másrészt azonban figyelembe kellett venni azt is, hogy a bilaterális tárgyalások jelentősége több, mint két szuverén állam közeledése, s hatása minden valószínűség szerint az antant szövetség tiltakozásán túl, annak represszióját is kiválthatja. A németek a tárgyalások mellett döntöttek, melyek 16-án délelőtt kezdődtek meg Rapallóban, az oroszok szálláshelyén. Rövid, néhány órás nézetegyeztetés után sikerült közös nevezőre jutni a feleknek, aláírva a rapallói szerződést. A dokumentumban a szovjet delegáció eltekintett a versailles-i szerződés pontjai realizálásának elvi lehetőségéről, melyek Németországot jótételi fizetésre kötelezték volna. A másik oldalról ennek fejében lemondtak az 1917 után államosított egykori német tulajdonról, hitelekéről, kölcsönökről. Diplomáciai téren a kapcsolatok teljes helyreállításában egyeztek meg, míg gazdasági kapcsolataikat a legnagyobb kölcsönös kedvezmény elve alapján kívánták tovább szélesíteni.⁴⁰

A bolsevik diplomácia az adósságtörlesztés megoldhatatlannak tűnő kérdését kikerülve tudott egy nagyhatalommal megállapodásra jutni, melyet precedensként kívánt a továbbiakban felhasználni az összes tőkés országgal szemben.

Moszkva nagyon kedvezően értékelte a szerződést. Lenin a genovai küldöttség jelentése alapján a következő határozattervezetet terjesztette az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság elé: „A két tulajdonrendszer tényleges egyenjogúságát, hacsak mint ideiglenes állapotot is, amíg az egész világ nem tért át a magántulajdonról, az általa szült gazdasági káoszról és háborúkról a magasabb fokú tulajdonrendszerre, – egyedül a rapallói szerződés foglalja magában. Ezért az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság üdvözli a rapallói szerződést, mint az egyetlen helyes kiutat a nehézségekből, a káoszból és a háborúk veszélyéből: az OSZFSZK-nak a kapitalista államokhoz való viszonya szempontjából csakis ilyen típusú szerződéseket ismer el normálisnak.”⁴¹

L. B. Kraszín a német-szovjet kapcsolatokban rejlő potenciális lehetőségekről a következőket írta:

„Oroszország és Németország a korábbi gazdasági kapcsolatok alapján egymásnak teremődtek. Egyik oldalról egy hatalmas ország kimeríthetetlen gazdasági kincseivel, ... sok milliós munkaerővel... Másik oldalt egy ipari ország a legfejlettebb technikával, egy olyan népességgel, melynek ellátása a közlekedés és az export alakulásától függ. Egyetlen ország sem rendelkezik az Oroszországgal történő együttműködés terén akkora tapasztalatokkal, mint Németország... Egész kultúránk, különösen a technikai, az iparunk és a kereskedelmünk az utóbbi évtizedekben főleg Németországgal történő együttműködésen alapult.”⁴²

G. V. Csicserin egy 1924-ben adott interjújában a szerződés stabilitását húzta alá mindenekelőtt, rámutatva arra, hogy a németek realitásként fogadták el a bolsevik

rendszer létét. „A rapallói szerződés azért is különleges jelentőségű, mert itt nem ideiglenes, hanem végleges szerződésről van szó ... s ez a megállapodás nem a szovjet rendszer gyors bukásával számol, hanem ellenkezőleg, a kapcsolatok stabilizálását tűzte ki, amely figyelembe vette mindkét fél érdekeit.”⁴³

Joffe diplomáciai szemszögből a szerződés precedens jellegét húzta alá: „A rapallói szerződés a két tulajdonrendszer közötti legkiélezettebb viták tetőfokán hoz létre egy olyan precedenst, mely a múltban gyökerező összes probléma megoldhatatlan vitáinak egyetlen lehetséges megoldását jelenti, és ezzel szétzúzza a burzsoá világ ezen kérdésben kialakított legegységesebb pontját.” Túlzás Joffe megállapítása, hogy szétzúzza (razbivajet) e „frontot” a szerződés, mindenesetre igen tekintélyes csapást mért a Csicserin vezette delegáció a tőkés államok szovjetellenes blokkjának egységére.

Néhány évtized távlatából el lehet azon gondolkozni, vajon „a megoldhatatlan viták egyetlen lehetséges megoldását” jelentette-e precedensként az adósság kérdésében az ismertetett szerződés. A bolsevik körökön belül is felvetődött a visszafizetés alternatívája bizonyos feltételek között. Radek 1922 végén a következőket írja: „Ha a szövetségesek hajlottak volna Oroszország állami adósságai olyan szintű elengedésére, hogy a maradék visszafizetése nem változtatta volna a hitelezők gyarmatává, ha jelentős haladékok kaptunk volna arra, hogy Oroszország összegyűjtse erejét az évtizedeken keresztül folyó apránkénti visszafizetésre, és ha gyors gazdasági segítséget kaptunk volna a népgazdaság helyreállítására, úgy nem ragaszkodtunk volna az adósság elvi elutasításához. Az adósságok vissza nem fizetése - ez csak taktikai dolog -, nem kommunista elv. Az adósságok elutasítása számunkra szövetségesek ellen folytatott politikai harc eszköze volt, akik ellenünk hosszú éveken át harcoltak....És ha van olyan ember, aki az adósságok kérdését elvi kérdésként kezeli, akkor annak el kell mondani a közmondást: Minden dolgoban szeressétek egymást mint a testvérek, de pénzügyekben mint két zsidó számoljatok el egymással.”

A magántulajdon visszaadásáról Radek azt írta, hogy ez a forradalom élet-halál kérdése, ezért e kérdésben a szovjet kormány nem tesz engedményeket.⁴⁴

Német részről Walter Rathenau egy, a Reichstag külügyi bizottsága előtt elmondott beszédében érintette a szerződést. Arra a kérdésre, hogy miért nem korábban történt meg ennek aláírása, a külügyminiszter az oroszok rugalmatlanságát hozta válaszként: „Berlinben az oroszok jóval rugalmatlanabbak, követeléseik túlzottak voltak, hajlandóságuk a megegyezésre csekély volt. Genovában azonban másképp alakult minden. Megértették, hogy elszigeteltek, és kapcsolatokat kívántak kialakítani velünk ... ilyen lehetőséget kihagyni nem tudtunk.”⁴⁵

Nem állja meg a helyét a külügyminiszter idézett kijelentése, miszerint az oroszok esetleg túl kemény követelésekkel léptek fel Berlinben. A rapallói egyezmény a német fővárosban már csaknem elfogadott előzetes megegyezésen nyugodott. Az sem igaz, hogy az oroszok esetleg elszigeteltek voltak, legalább is nem jobban, mint a németek. Rathenau nem számolt azzal, hogy az Albertis Villába a szovjeteket hívták meg és nem őket.

A német delegáció gazdasági szakértőjének, Hilferdingnek a nyilatkozata, melyet a Temp francia lap 1922. április 18-án közölt le, is alátámasztja Rathenau politikai ferdítéseinek valótlanosságát: „A megegyezés már néhány hónappal ezelőtt kész volt. Kormányunk azonban nem kívánta a konferenciát kész tények elé állítani.”⁴⁶

A szerződéssel Berlin is nyert. Megnyugtatóan rendezhette a versailles-i szerződés oroszok számára biztosított jóvátételi kérdését. Bár le kellett mondania a korábbi német befektetések, kölcsönök visszaszerzéséről, azonban a németek sejtették, hogy erre a győztes hatalmak sem képesek, nemhogy az 1922-es Németország.

A tárgyalások az antant államok és a szovjet delegáció között folytatódtak április 16-a után. Franciaország az egyezményt egy leendő revansista szövetség

megalapozásának tekintette, ezért követelte ennek annullálását. Anglia, miután formailag megdorgálta a németeket, tudomást vett létezéséről, és nem támadta azt. Május elejére elültek a rapallói szerződés által felkavart indulatok, ugyanakkor a szovjet diplomáciának nem nyílt több lehetősége arra, hogy megegyezzen hasonló szerződést kössön bármely állammal.

A rapallói egyezmény a NEP korszak első nagy jelentőségű megállapodása volt Moszkva számára. Nyitás a tőkés világ irányába, mindenekelött azért, hogy a belgazdaság nehézségeinek megoldásába külső segítséget vonjanak be.

A 20-as évek elején még nem alakult ki az a nézet, mely a forradalom konzekvens továbbvitelét kizárólagosan a belső erők mozgósítására alapozta. A bolsevik politikusok számoltak a világforradalom elhúzódásával, bár annak végső győzelmében senki sem kételkedett. A szovjet kormánynak azonban, elfogadva az említett folyamat kitoldódását, meg kellett alkudnia a két politikai rendszer együttélésének realitásával, s külpolitikáját ennek figyelembevételével kellett kialakítania.

Jegyzetek

1. Krausz Tamás: Bolsevizmus és nemzeti kérdés Világosság 1980.2 686.o.
2. Karl Radek: 5 let vnyesnyej polityiki Szovjetszkoj Rossziji Za pjaty let 1917-1922. Szbornyik C.K.R.K.P. izd. Krasznaja Nov Glavpolitproszvet Moszkva 1922. 65.o.
3. Lenin Összes Művei (továbbiakban: LÖM) 37. köt. Kossuth 1980. 93.o.
4. Zinovjev: Perszpektyivü proletarszkoj revoluciji Kommunysztyicseszkiy Intyernacional 1919 május No. 1. 42.o.
5. E. Varga, L. Trockij, K. Radek: K voproszu o sztabilizaciji mirovogo hozjajsztva izd. planovogo hozjajsztva Gosz. Plan SzSzsZR Moszkva-Leningrad 1925. 33-34.o.
6. Székely Gábor: Kun Béla - Másfél évtized a Kominternben Valóság 1986/4. 17. o.
7. E. Varga, L. Trockij, K. Radek: K voproszu... id. mű 34-34.o.
8. Karl Radek: Polszkij voprosz i Intyernacional - Kommunysztyicseszkiy Intyernacional 1920. 12. No. 2186-87.
9. V. Antonov - Ovszejenko: Sztrojityelsztvo krasznoj armiji Za pjaty let 1917-1922. id. mű 163.o.
10. Vtoroj Kongressz Kominterna ijul-avguszt 1920 g. Partyjnoje izd. Moszkva 1934. 115. o.
11. Ny. Buharin: O nasztupatelynoj taktiky Kommunysztyicseszkiye Intyernacional No. 15. 3075.o.
12. Szamueli László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1971. 128-29.o.
13. Krausz Tamás: A huszas évek vitáiról Politika-Tudomány 1987/1. 71.o.
14. LÖM. 43. köt. Kossuth 1974. 53.o.
15. Pravda 1921. május 31.
16. LÖM. 44. köt. Kossuth 1975. 43-44.o.
17. Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918-1920 Kossuth 1983. 153-54.o.
18. Matyerialü Genueszkoj Konferenciji Moszkva 1922. 19.o.
19. L. B. Kraszín: Voproszü Vnyesnyej Torgovli IMO Moszkva 1970. 253.o.
20. Diószegi István: Két világháború árnyékában Gondolat Budapest 1974. 38-41.o.
21. Szovjetszko-germanszkije otnosenyija ot peregovorov v Breszt-Litovszke do podpiszanyija rapallszkoego dogovora 1919-1922 izd. polityicseszkoj lity.-ü Moszkva 1971. 204-209.o.
22. Ju. Ja. Szolovjov: Voszpominanyija gyiplomata 1893-1922 izd. szocialno-ekonomicseszkoj lity.-ü Moszkva 1959. 384.o.
23. Kerekes Lajos: A Weimari Köztársaság Kossuth 1975 72, 99-100.o.
24. Poszol mira; sztanyicü iz dnyevnyika lorda D Aberona Berlin 1920-26 goszudarsztvenno-szocialno-ekonomicseszkoje izd. Moszkva 1931. 129.o.
25. Pravda 1921. október 15.
26. E. H. Carr: The Bolshevik Revolution 1917-23 Pelican Books Singapore 1983. 369.o.

27. Mikhail Heller - Alekszander M. Nekrich: Utopia in Power The history of the Soviet Union from 1917 to the present Summit Books New-Zork 1988. 211.o.
28. Dokumentü Vnyesnej Polityiki SzSzsR IV. köt. 278.o.
29. Zsigmond László: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői 1918-23 Akadémiai Kiadó Budapest 1961. 247.o.
30. V. A. Siskin: Szovjetszkoje goszudarsztvo i sztranü zapada v 1917-23 izd. Akagyemija „Nauka” Leningrád 1969. 267.o.
31. Dokumentü... id. mű V. köt. 57-59.o.
32. Matyerialü Genueszskoj Konferenciji Moszkva 1922. 35-37, 60-61.o.
33. V. F. Lopatyin: Proval antyiszovjetszkih planov SzSA, Genuja is Gaaga 1922 izd. szocialno-ekonomicseszkoj lity.-ü Moszkva 1963. 164.o.
34. B. E. Stejn: Genueszskaja konferencija goszudarsztvennoje izd. Moszkva 1922. 19.o.
35. Matyerialü... i. mű 62-82.o.
36. Matyerialü... i. mű 91-105.o.
37. A. A. Joffe: Ot Genuji do Gaagi (szborayik sztatycej) goszudarsztvennoje izd. Moszkva Petrográd 1925. 11-13.o.
38. Szovjetszko-germanszkije otnosenyija... i. mű 487-492.o.
39. N. N. Ljubimov - A. N. Erlih: Genueszskaja konferencija (Vozspominanyija ucsasztnyikov) izd. IMO Moszkva 1963. 70.o.
40. Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945 Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1966. 200-203.o.
41. LÖM 45. köt. 193.o.
42. L. B. Kraszín: Voproszü Vnyesnej Torgovli IMO Moszkva 1970. 292.o.
43. Izvesztyija 1924. december 30.
44. Karl Radek: 5 let vnyesnej polityiki Szovjetszkoj-Rossziji i. mű 71-72.o.
45. Szovjetszko-germanszkije otnosenyija i. mű Rathenau, Németország külügyminiszterének beszéde a Reichstag külügyi bizottsága előtt Berlin 1922. május 28. 531-545.o.
46. Szovjetszko-germanszkije otnosenyija i. mű 485-486.o.